

سنگ نوشته یادمانی سفیر اکبر شاه گورکانی هند به سال ۱۰۱۲ ه.ق در گنبد سلطانیه

پرستو قاسمی اندرود^۱

چکیده:

دانش کتیبه شناسی از جمله علمی است که مستقیماً در حوزه باستان شناسی قرار می گیرد. کتیبه ها اسناد مطمئنی هستند که بی کم و کاست در شناسایی زوایای ناشناخته تاریخ اجتماعی و سیاسی کشور ما نقش مهمی را ایفا می کنند. سنگ نوشته سفیر اکبر شاه گورکانی یک سند ارزشمند تاریخی است که میر معصوم بکری متخلص به نامی در هنگام عبور از زنجان و سلطانیه آن را به یادگار گذاشته است. این سنگ نوشته از جنس مرمر به ابعاد ۶۳/۵×۶×۱۵ سانتی متر و به خط نستعلیق برجسته در ۵ سطر (۲ بیت شعر و سه سطر به نثر) حجاری شده است.

کلید واژه: سنگ نوشته، میر معصوم بکری، اکبر شاه گورکانی، روابط فرهنگی ایران و هند در دوره شاه عباس صفوی، سلطانیه، شاه عباس صفوی، ۱۰۱۲ ه.ق.

مقدمه :

کتیبه را در لغت به دسته ای از سپاه و لشگر یا رمه اسبان معنا کرده اند؛ اما در اصل به معنای نوشته و کتابه است که "الف" آن به "ی" تبدیل شده است. در اصطلاح به نوشته یا نقوشی می گویند که بر سنگ ها و مصالح دیگر از جمله آجر، چوب، کاشی و گچ حک شده باشد اما از لحاظ تاریخی از آن زمان که بر دل کوهها و لوحهای سنگی نقشی به یادگار مانده، کتیبه رقم زده شده است (فضائی، ۱۳۸۲: ۱۳۰).

کتیبه هایی که در ایران بر سردر مساجد، مدارس، بازارها و ... نصب می گردید؛ معمولاً با انواع خطوط به نگارش در می آمد که قدیمی ترین آن خط کوفی است. این خط از قرن پنجم ه.ق به بعد متداول گردید. بعد از آن نیز خط ثلث با توجه به سهولت اجرا، جای خود را در کتیبه نویسی باز نمود. در سده ۷ ه.ق، خط نسخ و تعلیق در ایران از موقعیت مستقلی برخوردار شد. به این ترتیب، ایرانیان در قرن ۸ ه.ق با ترکیب این دو خط نستعلیق را ایجاد کردند. بر اساس مدارک موجود، ابداع کننده این خط میر علی تبریزی است. از ویژگی های مهم خط نستعلیق، قرائت آسان کلمات و سطرهای آن است. به علاوه این خط اعتدال، تناسب، استواری و زیبایی خاصی دارد. این خط در نیمه اول عصر صفویان، رواج و رونق یافت و توسط هنرمندانی چون میرعماد حسنی قزوینی و میرزا محمد رضا کلهر به اوج خود رسید (دانش یزدی، ۱۳۸۷: ۱۰۷).

متن کتیبه های ابنیه تاریخی به فراخور موضوع، غالباً شامل نامه های مبارک حق تعالی، آیات و سوره های قرآن، دعاها، اشعار فارسی و عربی، مناجات، نام سفارش دهنده، نام بانی بنا، نام کاتب و تاریخ ساخت اثر می گردد.

اهمیت کتیبه ها از نظر باستان شناسی :

دانش کتیبه شناسی از جمله علمی است که در حوزه باستان شناسی قرار می گیرد. کتیبه ها اسناد مطمئنی هستند که ما را با تاریخ و شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی هر زمان آشنا می کنند. تقریباً تمام پژوهش های باستان شناسی حوزه های تمدن مصر، بین النهرین، آسیای میانه، ایران، هند، چین، یونان و رم، به ویژه در صد سال اخیر به نحوی با کتیبه شناسی درگیر بوده اند و این دانش سهمی از مطالعات تاریخی و باستان شناختی را به خود اختصاص داده است.

مضمون کتیبه های پیش از اسلام و دوره اسلامی ایران بسیار متنوع بوده و از ساده ترین مضامین آغاز و به خاطرات، یادبودها

و مباحث دینی و مذهبی ختم می گردد. سنگ نوشته ها با عبارات و مضامین متنوع، باید از نظر ترتیب تاریخی مورد مطالعه قرار گرفته و موقعیت و جایگاهشان در علم کتیبه شناسی مشخص شود. به هر روی، کتیبه ها همیشه به عنوان سندی دست اول و شاهدهی مستقیم و بی واسطه، به شمار می آیند؛ خواه به صورت سنگ نوشته بر روی گورها و صخره ها باشند و خواه به شکل الواح قابل حمل. این دانش، با انعطاف پذیری ویژه-ای که دارد؛ به تناقضات و تعارضات و اختلاف آراء و اندیشه ها درباره فرهنگ ها و حوادث پایان می دهد و مجادلات علمی قدیمی متکی به حدس و روایت را بر طرف می سازد. در مطالعات باستان شناسی و تاریخی علم کتیبه شناسی همواره دروازه های کشفیات جدید را می گشاید و به بخشهای گوناگون تاریخ جان تازه ای می بخشد (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۳: ۹۰-۸۷).

اهمیت کتیبه ها و به خصوص سنگ نوشته ها را می توان از چند منظر مورد توجه قرار داد:

۱- نقش تاریخی سنگ نوشته ها

۲- نقش سنگ نوشته ها در امور مختلف فرهنگی و اجتماعی

۳- نقش هنری سنگ نوشته ها

تقسیم بندی سنگ نوشته ها:

سنگ نوشته هارا از لحاظ موضوعی می توان به چند دسته

تقسیم کرد:

۱- سنگ فرمان: در این نوع سنگ نوشته ها از سوی حاکم یا فرمانروا، حکمی صادر شده و بر روی سنگ حجاری می شد. مضامین این احکام شامل ایجاد ثبات و آرامش در منطقه، تعیین میزان مالیات و ... بوده است.

۲- سنگ محراب: دسته دیگر سنگ نوشته ها، سنگ محراب است که در مساجد و اماکن مذهبی در جهت قبله و در داخل محراب نصب می شد. مضامین نوشته های این گروه، آیات و عبارات قرآنی است.

۳- سنگ وقف: در سنگ نوشته های دارای مضامین وقفی، با مسائل مربوط به وقف، نام بنا، نام سازنده، علت وقف و ... آشنا می شویم.

۴- سنگ قبور: سنگ قبور دوران اسلامی دارای نقش و نگارهای بسیار زیبا و بدیعی اند که در آنها می توان سیر تحول هنر خوشنویسی، نقوش اسلیمی، هندسی و ... را مشاهده نمود.

۵- سنگ یادبود: این نوع کتیبه ها بر ستون ایوان ها، ازاره های سنگی دیوارها و یا به صورت لوح های مربع یا مستطیل بر سردر ورودی یا ایوان ابنیه نصب می شدند و عموماً فاقد نقش تزئینی اند. مطالب این کتیبه ها شامل نام سازنده و تاریخ ساخت، اشعار فارسی یا عربی و شرح وقایع تاریخی است (دانش یزدی، ۱۳۸۷: ۱۱).

مشخصات کتیبه:

سنگ نوشته ای (سنگ یادبود) از جنس مرمر به ابعاد ۶۵×۶۵×۶۳ که به خط نستعلیق برجسته در ۵ سطر حجاری شده است (تصویر شماره ۱ و طرح شماره ۱).

متن کتیبه بدین شرح است:

«دیدم جغدی نشسته در صبح پگاه

بر کنگره مقبره شروان شاه

فریاد کنان ز روی عبرت میگفت

کو آن همه حشمت و کجا آن همه جاه»

بتاریخ ۱۰۱۲ که نزد شاه اقلیم گیر شاه عباس^۱ از هند برسالت آمده بود؛ اینجا^۲ رسید. قایله و راقمه معصوم الترمذی^۳ ابا^۴ و السبزواری^۴ اما^۴ و البکری^۵ موطناً و النامی^۶ تخلصاً.

معرفی شخصیت بانی سنگ نوشته:

میر معصوم بکری (۹۴۴-۱۰۱۹ ه.ق / ۱۵۳۸-۱۶۱۰م) پسر میر سیدصفایی از سادات ترمذ خراسان که سه پشت سکونت قندهار را اختیار کرده است. پدرش به بهکر سند رفت و در آنجا سکنی گزید. میرمعصوم و برادرش در آنجا ولادت یافتند. میرمعصوم بعد از فوت پدر به تحصیل علوم اشتغال ورزید و چون احوالش به پریشانی روی آورد؛ پیاده به گجرات رفت و به رهبری شیخ اسحاق فاروتی بهکری که همدرس او بود با خواجه نظام الدین احمد هروی صاحب دیوان آن سامان آشنایی یافت. اتفاقاً در آن ایام خواجه در کار تألیف طبقات بود که میر معصوم با او

دمساز شد و در کار تألیف کتاب با وی همکاری کرد. وی سپس به دربار اکبر شاه راه یافت و در سال ۱۰۱۱ ه.ق با عنوان امین الملکی از جانب اکبر شاه به ایران آمد و در سال ۱۰۱۲، هنگامی که شاه عباس قلعه ایروان را در محاصره داشت؛ به ملازمت وی رسید و نامه اکبر شاه را با تحف و هدایایی که همراه آورده بود؛ تسلیم شاه عباس نمود و شاه صفوی در بزرگداشت او مبالغه بسیار کرد.

پس از آن میر معصوم به سال ۱۰۱۳ به دربار اکبرشاه (۹۶۳-۱۰۱۴) بازگشت. در سال ۱۰۱۵ شاه جهانگیر (۱۰۱۴-۱۰۶۸) او را با عنوان امین الملکی به بهکر فرستاد و وی بدین سمت در آنجا بود تا در روز جمعه ششم ذی الحجه سال ۱۰۱۹ وفات یافت (جعفری، ۱۳۵۵: ۱۷). میر معصوم طبعی جامع و متنوع داشت. به علاوه سربازی شجاع و بی باک، طبیبی ماهر، سیاحی جهانگرد، کتیبه نویسی خوش خط، شاعری برجسته و مورخی امین بود. وی در هر فن، آثاری از خود بر صفحه هستی بر جای گذاشته است. میر معصوم جمیع ممالکی واقع در قلمرو اکبر شاه را دیده بود و گویند همیشه عده ای سنگتراش و خوشنویس ماهر به همراه خود داشت. خود وی نیز کتیبه نویسی بالا دست بود چنانچه صاحب ذخیره الخوانین گوید: از ابتدای ایروان و نخشوان و تبریز و اصفهان تا قندهار و کابل و کشمیر و هندوستان از جمله بر دروازه قلعه اکبر آباد و مسجد جامع فتح پور سیکری و .... هر جا رسیده از اشعار خود نوشته و بر سنگ کنده یادگاری گذاشت. ذوق عمارت بسیار داشت و در اکثر جاها مساجد و سراها و رباطها و پلها و چاهها بنا نهاده، خصوصاً در شهر بکهر که وطن است (بکری، ۱۳۸۲: ۱).

وی از تاریخ نگاران مهم دوره اکبر شاه گورکانی^۷ در سند است. بعد از فتح دکن در سنه ۱۰۱۰ میر معصوم از سوی اکبرشاه به حجاب^۸ ایران مامور شد که به فرط فراست و کاردانی مورد الطاف شاه عباس صفوی (۱۰۳۸-۹۸۵) گردید و در سنه ۱۰۱۳ از آنجا مراجعت نمود (بکری، ۱۳۸۲، ۳). میر معصوم شاعری خوشگو بوده و تخلص نامی داشته است.

۱- شاه عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸)

۲- در این کتیبه نام محل خاصی برده نشده و احتمالاً منظور همان سلطانیه است؛ چراکه کتیبه از ابتدا در سلطانیه بوده و جابجا نشده است.

۳- الترمذی: میر معصوم پسر میر سید صفایی از سادات ترمذ خراسان.

۴- السبزواری: میر معصوم از جانب مادری به سادات کبار موسوی حسب از بلده طیبیه سبزواری بر می گردد.

۵- البکری: پدر میر معصوم در بکهر سند سکنی گزید. بکر یا بهکر محلی در کنار رود سند در ۴۵۰ کیلومتری شمال کراچی است.

۶- النامی: لقب میر معصوم خان بکری.

۱- موسس سلسله گورکانیان هند «ظهیر الدین بابر» نواده پنجم امیر تیمور بود. وی ابتدا در فرغانه حکومت داشت و گرچه در اوایل اقتدار شیبک خان، از او شکست خورد و مملکت خود را ترک کرد؛ ولی چون مردی مقاوم بود؛ موفق شد بر افغانستان و بدخشان مسلط شود. از سال ۹۴۲ ه ق تا ۱۲۷۵ ه ق سلسله گورکانیان ادامه یافت و مقارن با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار در ایران توسط انگلیسی ها منقرض شد. در این سلسله ۱۷ شاه بر قلمرو حکومت گورکانیان هند سلطنت کردند (قدیانی، ۱۳۸۴: ۲۴۲).

۲- حجاب: مرتبتی از مراتب خدمتگذاران پادشاهی (لغت نامه دهخدا).

درباره این شخص کتابی قطور در حدود ۵ هزار صفحه در هندوستان به چاپ رسیده و در آن به فهرست کامل بناهایی که یادگار وی را در خود دارند؛ اشاره شده است (قوچانی، ۱۳۸۱: ۱۶). میر معصوم در ۷۵ سال زندگی خود بانی آثار تاریخی و کتیبه نویسی برجسته بود و عقیده اش این بود که بنای این چنین عمارتها سبب خلود آدمی می شود؛ که این بیت او بر آن دلالت می کند:

«توان کردن تمام عمر را مصروف آب و گل

که شاید یکدمی صاحب‌دلی در وی کند منزل» (بکری، ۱۳۸۲: ۲).

سنگ نوشته یادمانی میر معصوم بکری در موزه باستان شناسی گنبد سلطانیه نگهداری می شود و واجد ثبت در فهرست آثار تاریخی منقول است. جای آن دارد که اصل یا مولاژ آن به عنوان اثری ارزشمند در ورودی و یا مسیر عبور بازدید کنندگان از گنبد سلطانیه قرار گیرد.

روابط فرهنگی ایران و هند بین شاه عباس صفوی و سفیر اکبرشاه گورکانی:

شاه عباس از آغاز سلطنت خود یعنی ۹۹۶ تا ۱۰۱۴ ه.ق که سال مرگ اکبرشاه بود؛ با وی مکاتبه داشت. در سال ۹۹۶ ه.ق زمانی که شاه عباس جوانی ۱۸ ساله بود؛ اکبر شاه ۴۷ سال داشت؛ از اینرو اکبرشاه در نامه های خود هر چند ادب و پختگی را رعایت می نمود؛ ولی همواره شاه عباس را به آرامش و متانت و خودداری از خونریزی و شتابزدگی دعوت کرده است. اکبر شاه، میر معصوم بکری را به سمت سفیر هند در دربار ایران برگزید. وی از مردم سند و از سلاله سادات و مردی ادیب و فرهیخته بود. او در رجب سال ۱۰۱۱ ه.ق با نامه ای از اکبر شاه از هند راهی ایران شد. در این نامه پادشاه گورکانی هند فتوحات شاه عباس را در برابر ازبکان و پیروزی های او در برابر ترکان عثمانی و موفقیت هایش را در قبال عناصر سرکش داخلی تمجید و تحسین نموده و ضمناً به شرح پیروزی های خود بر حکمرانان دکن پرداخته است. سفیر هند (میرمعصوم بکری) زمانی به اردوی شاه صفوی رسید که او سرگرم محاصره ترکان و تصرف ایروان بود. شاه، سفیر را به احترام تمام پذیرفت؛ ولی به بهانه محاصره ایروان از دیدن هدایا خودداری کرد و تنها شمشیری را انتخاب نموده و آن را به فال نیک گرفت. میر معصوم هدایا را در بیرون از چادر بزرگ شاه انباشته بود و چهار ماه نوکران وی در سرما و گرما از هدایا محافظت می کردند تا اینکه شاه عباس بعد

کتابهای معدن الافکار، حسن و ناز، اکبر نامه و نیز دو دیوان غزل شامل ۵۰۰۰ بیت و دو ساقی نامه و یک دیوان رباعیات از تألیفات او است. وی کتابی نیز در طب بنام مفردات دارد. ابیات زیر قسمتی از اشعار میر معصوم بر سنگ مزار وی است:

«ای آمده بر مزار نامی
وز آمدنت شده گرامی
چون آمده ای زیارتی کن
وز فاتحه یک اشارتی کن
از مرحله جهان غمناک
شد منزل ما سراچه خاک
رحمی رحمی که بس غریبم
وز عیش زمانه بی نصیبم
سنگی که نهاده بر مزار است
سرتاسرش از غمم فگار است
محتاج لطیفه دعاییم
گو فاتحه ای که بی نواییم

میر معصوم آن مه برج شرف
آفتاب شرع و دین فخر زمن
روز جمعه سادس ذی الحجه گشت
عازم جنت بامر ذوالمنن
سال فوتش از خرد جستم بگفت
بود نامی صاحب ملک سخن»
مهمترین اثر محمد معصوم نامی تاریخ سند یا تاریخ معصومی است که آنرا در سال ۱۰۰۹ ه.ق به درخواست فرزند بزرگ خود میر بزرگ نگاشت و به اکبر شاه هدیه داد. مصحح این کتاب عمر بن محمد داود پوته استاد زبان عربی در دانشکده اسماعیل کالج بمبئی است. این متن در سال ۱۳۵۷ در بمبئی منتشر شد.

این مرد مؤمن هر ۱۷۰ کیلومتری که منزل می نمود؛ یادبودی سنگی از خود بر جای می گذاشت. بدین ترتیب کسی که از هرات به ایروان رفته و از راه کوهک^۱ بازگشته ۲۵ سنگ نوشته از خود در شهرهای مشهد، نیشابور، سبزوار، کاشان، قم، ری، قزوین، زنجان، تبریز، اردبیل، اصفهان، یزد، ماهان و سراوان به یادگار گذاشته است. متن کلیه سنگ نوشته های میر معصوم نامی بکری در مضمون و محتوا بسیار شبیه به هم بوده و فقط در تاریخ آنها تفاوت وجود دارد (جعفری، ۱۳۵۵: ۲۶-۱۷).

از این شخص کتیبه مهمی در حین رسیدن به اصفهان در مسجد علی به سال ۱۰۱۳ به یادگار مانده که متن آن شبیه سنگ یادبود سلطانیه است و اختلاف آنها فقط در تاریخ است. از آثار دیگر میر معصوم می توان به کتیبه باقی مانده از او در آرامگاه شیخ احمد جام در خراسان اشاره نمود که مضمون آن چنین است:

«مرشد نامی شیخ گرامی
حمد جامی عمم بره
سال وفاتش گر تو بجویی
احمد جامی قدس سره»
حرره محمد معصوم بکری نامی ۱۰۱۲ ه.ق (www.ahmad-
ejam.com).

از تصرف ایروان در محرم ۱۰۱۳ ه.ق از هدایا دیدن کرده و همه را بین بزرگان تقسیم کرد. میرمعصوم بکری نامه شاه عباس به اکبرشاه را که شرح فتوحات وی در برابر ترکان عثمانی و باز پس گرفتن ایروان بود؛ به همراه داشت. میر معصوم هم از عمه شاه نامه ای به حمیده خانم مادر اکبر شاه گورکانی به همراه داشت (نوائی، ۱۳۷۷: ۵۲-۵۱).

منابع :

فارسی:

قدیانی، عباس، ۱۳۸۴، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفویه، نشر فرهنگ مکتوب.

بکری، محمد معصوم، ۱۳۸۲، تاریخ معصومی یا تاریخ سند، تصحیح عمر بن داود پوته، نشر اساطیر.

-----، ۱۳۸۴، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره مغول، نشر فرهنگ مکتوب.

جعفری، علی اکبر، ۱۳۵۵، سنگ نوشته های میر معصوم بکری، مجله هنر و مردم، دوره ۱۵، شماره، ۱۷۰-۱۶۹.

قوچانی، عبدالله، ۱۳۸۱، گنبد سلطانیه به استناد کتیبه ها، نشر گنجینه هنر.

جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۵، مجموعه مقالات متون و کتیبه های اسلامی، نشر پژوهشگاه میراث فرهنگی.

کریمیان سردشتی، نادر، ۱۳۸۳، مجموعه مقالات کریمیان، به کوشش مریم ابراهیم زاده، نشر فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دانش یزدی، فاطمه، ۱۳۸۷، کتیبه های اسلامی شهر یزد، نشر سبحان نور.

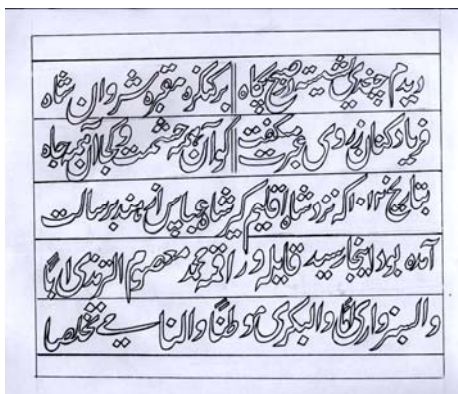
نوائی، عبدالحسین، ۱۳۷۷، روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه، انتشارات سمت.

شایسته فر، مهناز، ۱۳۸۳، نقش خوشنویسی و کتیبه ها در معماری اسلامی، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱.

فضالی، حبیب اله، ۱۳۸۲، تعلیم خط، نشر سروش.

غیر فارسی:

www.ahmad-e-jam.com
www.islamabad-icro.ir

طرح شماره ۱: طرح کتیبه سنگی میر معصوم بکری

تصویر شماره ۱: کتیبه سنگی میر معصوم بکری (عکس از نگارنده).